

УДК 340.12

Б.Б. Шандра, викладач кафедри філософії
Ужгородського національного університету

ВПЛИВ СВІДОМОСТІ ТА УМИСЛУ НА ПРАВОВУ ЧИ НЕПРАВОВУ ВИЗНАЧЕНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИ

У статті проаналізовано рівні впливу свідомості та умислу на правову чи неправову визначеність діяльності особи як відображення усвідомлення нею наслідків своїх вчинків. Також простежено, що умисел залежить від емоційної, інтелектуальної та вольової складової особистості. Свідомість внаслідок свого еволюційного розвитку не є однорідною, вона тісно переплітається з підсвідомістю та надсвідомістю, утворюючи єдине ціле.

Ключові слова: право, філософія права, людина, права діяльність, неправова діяльність.

В статье проанализированы уровни воздействия сознания и умысла на правовую или неправовую определенность деятельности человека как отражение осознания им последствий своих поступков. Также прослеживается, что умысел зависит от эмоциональной, интеллектуальной и волевой составляющей личности. Сознание вследствие своего эволюционного развития не является однородной, она тесно связана с подсознанием и сверхсознанием, образуя единое целое.

Ключевые слова: право, философия права, человек, правовая деятельность, неправовая деятельность.

The paper analyzes the impact levels of consciousness and the intent required for legal or non-legal determination of human activity as a reflection of their awareness of the consequences of their actions. It is also observed that the intent depends on the emotional, intellectual and volitional component of the personality. Consciousness as a result of its evolutionary development is not uniform, it is closely connected with the subconscious and the superconscious, forming a coherent whole.

Keywords: law, philosophy of law, a person, legal activities, unlawful activities.

Постановка проблеми. Вчення про свідомість довгий час було тісно пов'язане з метафізичним знанням, і багато цінних ідей, які були фундаментальними щодо вчення про свідомість спочатку народились у вченні Аристотеля, Ляйбніца, Декарта, Канта та ін. Цей період продовжувався до середини XIX ст., відтак, внаслідок розвитку природознавства, антропології, емпіричних методів дослідження, вчення про свідомість відокремлюється від метафізики. Проте вже із XX ст. у дослідженнях Фрейда та Юнга знову відбувається зближення цих двох вчень. Психоеаналіз привідкрив нові сторони в механізмі апіорного фундаменту людського сприйняття і, хоч його увага була зосереджена на несвідомому, він постійно наголошував на тісній зв'язок між підсвідомістю, свідомістю та надсвідомістю, де ці три прошарки утворюють єдине нерозривне ціле. Слушно з цього приводу зауважує В. А. Бачинин, підкреслюючи, що несвідоме формується як фундамент, на основі якого будуються ментальні, ціннісні та нормативні структури – прафеномени та архетипи [2, с. 81].

Актуальності означеної у нашій науковій розвідці проблематики додає й те, що свідомість тісно пов'язана з умислом, оскільки більшість свої вчинків людина здійснює свідомо. Більше того, необхідно брати до уваги й існування безпосереднього впливу свідомості та умислу на діяльність особи, або правову її складову, або – неправову.

Мета та задачі цієї наукової розвідки полягають у філософсько-правовому дослідженні впливу свідомості та умислу на правову чи неправову визначеність діяльності особи.

Стан дослідження. Останнім часом дослідженням питань свідомості та умислу приділялося досить багато уваги. Так, напрями впливу свідомості на діяльність людини,

значення умислу в реалізації наслідків діяння були предметом розгляду у працях таких філософів і вчених, як: К. Бартол, В. А. Бачінін, В. В. Бедь, В. В. Бібіхін, В.-П. Буркард, Ф. Відман, Т. Гобс, О. Г. Данильян, П. Кунцман, Ю. І. Матвєєва, В. С. Нерсесянц, С. Л. Рубінштейн, З. Фройд, М. Хоссенфельд, Р. Ципеліус, К. Юнг та ін.

Однак, не применшуючи вагомий внесок, зроблений зазначеними вченими, у вивчення проблем свідомості та умислу, слід зазначити, що тематика впливу свідомості та умислу на правову чи неправову діяльність особи ними достатньою мірою досліджена не була.

Виклад основних положень. Найважливішим фактом реальності, який є основоположним стосовно права та державного ладу, на думку Р. Ципеліуса, є сама людина. Цю ідею він аргументує на основі поглядів Т. Гобса щодо того, що будь-яка річ пізнається глибше завдяки вивченню її складових, подібно до того, як і в годиннику не можна розпізнати призначення кожної з його частин, не розібравши його та не дослідивши в них окремо матерію, вид і рух його частин [10, с. 55–56]. Це стосується і вивчення права держави та обов'язків громадян. У цьому контексті державу потрібно розглядати немов би розчленовану на окремі складові, що, своєю чергою, дасть змогу зрозуміти значення людської природи і, причини чи умови щодо її придатності, або непридатності для отримання статусу громадянина конкретної держави.

Поняття свідомості є одним з головних у філософії і психології. У філософії під цим терміном розуміється усвідомлене буття, відношення «Я» до «не Я», властивість високоорганізованої матерії, яка полягає у психічному відображенні дійсності, зрештою – суб'єктивний образ об'єктивної дійсності. Беручи до уваги, що об'єктом свідомості є не лише зовнішній світ, але і сам суб'єкт, тому одним із важливим моментів свідомості є самосвідомість [11, с. 43]. Своєю чергою, на протипагу традиційній ідеалістичній концепції свідомості, яка протягом століть займала в психології провідне місце, і полягала в тому, що психічне визначається виключно своєю приналежністю до суб'єкту, а весь об'єктивний матеріальний світ даний нам опосередковано через феномени свідомості, С. Л. Рубінштейн протиставив власну концепцію, яка є більше наближеною до реальної картини існування свідомості. Згідно його вчення, свідомість – специфічна форма відображення об'єктивної дійсності, яка існує поза нею та незалежно від неї. І тут одночасно йде і відображення об'єкту і переживання суб'єкту, або іншими словами – існує єдність переживання та знання. Свідомість не можна звести до суто абстрактної суб'єктивності, яка протиставлена до всьому об'єктивного, оскільки свідомість – «усвідомлене буття, єдність суб'єктивного та об'єктивного» [8, с. 20].

На основі загальних філософських принципів В. В. Бедь виділяє методологічні принципи, які допомагають дослідити феномен свідомості [3, с. 26]. Принцип детермінізму, який полягає в тому, що на формування свідомості окремої людини впливає буття як зовнішнє середовище, в тому числі й соціальне середовище, формуючи потреби, ціннісні орієнтації, соціальні установки тощо. Доцільно, в цьому випадку, навести твердження В. В. Бібіхіна про те, що створюючи світову імперію, Рим ніс в свої провінції римське право будучи впевненим, що воно є оптимальним вселюдським правом [7, с. 34]. Проте це було характерно не лише для Римської імперії, але й в інших спробах поширення своєї влади на весь світ – чи то було у готів в V столітті, чи у норманів – IX-X ст., у всіх випадках реальною силою була свідомість гідності, правдивості, повноти свого способу буття тощо.

Іншим важливим принципом є принцип єдності свідомості та діяльності, який

полягає у тому, що свідомість кожного індивіда «тут і тепер» — результат розвитку особистості протягом усього її життя. Іншими словами свідомість та діяльність тісно пов'язані між собою. С. Л. Рубінштейн описуючи цей принцип, зауважує, що основний позитивний зміст положення про єдність свідомості і діяльності полягає в утвердженні їх взаємозв'язку і взаємообумовленості, де діяльність людини обумовлює формування її свідомості, її психічних зв'язків, процесів і властивостей, які, здійснюючи регуляцію людської діяльності, є умовою їх адекватного виконання [7, с. 251].

Наступним принципом є принцип особистісного підходу, який полягає в тому, що жодне з психічних явищ свідомості які проявляється у діяльності, відповідно, сама ця діяльність — дії і вчинки, не можуть бути правильно зрозумілі без урахування особистісної їх обумовленості. Як зазначає В. В. Бедь, — особистісний підхід не просто пов'язаний з іншими методологічними принципами психологічної науки, а й вбирає всі основні принципи психології, зорієнтовує дослідника на цілісне вивчення особистості в її залученні до групи у поєднанні головних факторів її розвитку: соціального середовища, діяльності особистості, її внутрішньої активності [3, с. 28].

Цікавими, в цьому аспекті, є дослідження підсвідомих джерел нормативної свідомості — принципу бінарних опозицій. Оскільки людська свідомість постійно має справу з різними протиріччями і змушена постійно оцінювати дійсність крізь призму антитез істини та неправди, добра і зла, раціонального та ірраціонального, то виникає потреба в певному універсальному принципі їх упорядкування і, таким принципом, ще від Геракліта, є принцип антитези-опозиції-протиріччя. Власне в ХХ ст. принцип протиріччя був не лише перейменований у принцип бінарної опозиції, але внаслідок метаморфози він перетворився на трансцендентальну структуру, закорінену в підсвідомих нетрях із апріорним характером. Фактично, принцип бінарних опозицій не можна розглядати виключно в негативному вимірі, оскільки позитивом цього принципу є те, що він дає можливість вловити базовий смисл дійсності. Крім того, існує ще одна особливість цього принципу, яка є важливою з огляду на те, що торкається діяльності моральної і природно-правової свідомості. Для прикладу, описуючи цей принцип, В. А. Бачинін наголошує на його властивості тяжіти до абсолютизації важливості кожного із полюсів фіксованих опозицій. Бінарний спосіб мислення схиляється до утвердження жорстких альтернатив, які є безвідносні в своєму абсолютизмі до ціннісних орієнтацій особистості. Проте в цій схильності завжди був певний цивілізуючий потенціал, який змушував людей визначати для себе безумовні цінності та важливі заборони, і, що важливо, абсолютні імперативи, які народжувалися по краях бінарних опозицій, не потребували, щоб їх доказували за допомогою логіки [2, с. 79].

Для розуміння природи правосвідомості велике значення має вчення Юнга про колективне несвідоме. Якщо у Фройда несвідоме є результатом витіснення, причому сам витіснений матеріал, втративши контакт з «Я» починає деградувати, то у Юнга для організації несвідомого матеріалу використовується поняття комплексу і, головна увага приділяється не витісненому, а власне несвідомому за своєю природою, яке ніколи ще не було усвідомленим [11, с. 600]. Цей факт, а також виявлення стародавніх міфологічних мотивів у снах сучасників, подібність між маячінням параноїків та древніми есхатологічними та космологічними ідеями, спонукає Юнга визнати, все ж таки, існування глибоко захищеної оболонки колективного несвідомого, яке було місцем де існували найдревніші загальнолюдські образи — архетипи, як певні схеми організації зовнішнього досвіду, як продукт еволюції людського роду. В

принципі, протягом тривалого проміжку часу, на рівні колективного несвідомого, утворилися перші регулятивні ідеї норм людської поведінки, які з часом стали фундаментом для побудови моральних та природно-правових уявлень. Отже ціль існування архетипів полягала в певній впорядкованості в існуванні людського роду.

З поняттям свідомості тісно пов'язане поняття умислу. В теорії права умисел — це форма провини і, означає усвідомлення особою своєї суспільно небезпечної діяльності. Відповідно до ст. 8 КК України злочин визнається вчиненим умисно, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала її суспільно небезпечні наслідки і бажала їх — тоді це є прямий умисел, або свідомо припускала настання цих наслідків — в цьому випадку є непрямий умисел. Поділ на прямий та непрямий умисел допомагає при визначенні важкості провини, суспільної небезпеки діяльності та особистості винуватого.

У загальному, виділяють наступні елементи умислу: інтелектуальний (особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своєї дії чи бездіяльності, та передбачає її суспільно небезпечних наслідки); вольовий (у суб'єкта існує бажання здійснення суспільно небезпечних наслідків від вчиненого ним діяння чи свідоме їх допущення) та ін. Поряд з тим, залежно від емоційної сторони вчиненого правопорушення і часу формування умислу розрізняють такі його види: заздалегідь обдуманий (тоді, коли момент виникнення умислу є відділений проміжком часу від його здійснення. В цьому випадку правопорушник більш ретельніше готується до здійснення злочину, обдумує способи його приховування тощо); раптовий (реалізація умислу відбувається відразу після його виникнення); афектований (виникає під дією сильного душевного хвилювання, раптово, під впливом тих чи інших обставин, найчастіше внаслідок протизаконного насильства з боку потерпілого) та ін. Врешті решт, вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання (п. 4 ст. 40 ККУ України), викликаного неправомірними діями потерпілого, є обставиною, що пом'якшує відповідальність, а у деяких випадках — обов'язковою ознакою так званого привілейованого складу злочину (ст. 95, 103 КК України).

В історичному контексті, поняття афекту розвивали вже стоїки, які переконували в тому, що людська природа є частиною загальної природи та Всесвіту в цілому, тому потрібно жити у згоді з природою, жити згідно розуму, природньому закону всіх речей і т.д. для прикладу В. С. Нерсесянц приводить слова Хризипа про те, що вищою ціллю — є жити згідно своєї природи та загальної природи, нічого не роблячи такого, що заборонено загальним законом, а саме правильним розумом, що все пронизує [6, с. 424]. Проте, на шляху такого правильного життя стоять афекти, які є нерозумними, супротивними людській природі рухи душі. З-поміж основних можемо виокремити такі: заздрість і жадібність, які клопочуться бажаними благами, і сум та острах, які стороняться бажаного зла [9, с. 159]. Жоден з афектів не є природним та не служить добру. Мова, звісно, не йде про поміркованість щодо них, а про цілковите їх позбуття. Цікавим є, що навіть співчуття не повинно бути місця в серці мудреця, тому що співчуття — є проявом суму із приводу чужого зла, а сум є одним з чотирьох головних афектів.

За своєю природою афекти побудовані на уявленні, якому приписується хибна значимість. Їх можна позбутися, застосовуючи правильне судження. Тобто, потяг перетворюється на афект лише в тому випадку, коли розум схвалює цінність його об'єкта. Отже, розуміння справжньої цінності речей перешкоджає прагненню до

хибних благ а також допомагає усунути страх перед юажаним злом. Як влучно зауважив щодо цього М. Хоссенфельд: «Афект виникає, коли розум ставить перед собою хибну ...мету, і шкодує, якщо її не досягнуто» [4, с. 57].

У принципі, поняття афекту у стоїків є дещо іншим ніж смисл цього поняття, скажімо, у юридичній психології. На нашу думку, найбільш вдало визначив афект С. Л. Рубінштейн: «Афект — це стрімко та бурхливо діючий емоційний процес вибухового характеру, який може дати непідкорений свідомому вольовому контролю розрядку в дії» [8, с. 579]. Вчинок у стані афекту немов би виривається з людини, а не вповні контролюється нею. В закінчено афективний характер емоційний спалах переходить лише тоді, коли цей спалах реалізовується у дії. Тому важливим для зародкового афекту неможливість реалізуватися у дії. Дія є не лише кінцевою метою прояву емоції, але є тим місцем, де вона розвивається, змінюється та трансформується.

Більше того, на нашу думку, спеціального дослідження вимагає питання впливу свідомості на протиправову визначеність діяльності психічно хворої людини. К. Бартол намагається класифікувати обставини, які можуть бути достатніми для визнання людини невинною: післятравматичний стресовий синдром, диссоціативний розлад, синдром паталогічного гравця, амнезія, синдром жорстокого поводження з жінками та синдром непереборного статевого потягу. Розглянемо деякі з них більш детально [1, с. 138].

Післятравматичний стресовий синдром — розвивається внаслідок того, що людина попадає під дію критично травмуючого стресу, який, здебільшого, виникає внаслідок загрози життю і здоров'ю, або особистої участі в подіях, пов'язаних із смертю людей, або загрозою життю. Характерними в цьому випадку є постійне повернення в думках до травмуючої події, сни, які постійно повторюються, почуття самотності та відірваності від зовнішнього світу, проблеми пов'язані з труднощами в концентрації уваги і патологічне уникнення всього, що пригадує що травмуючу подію тощо. Якщо захист, із посиланням на післятравматичний синдром, проходить успішно, то, в основному, судовий процес завершується визнанням обмеженої відповідальності, але не визнанням неосудним [1, с. 139].

Людина, яка постійно перебуває у суспільстві, перебуває у виборі перед правовою чи неправовою визначеністю своєї діяльності. Вона має право на те, щоб їй було зорієнтовано на те, що саме від неї вимагають і які межі їй ставлять. Як зазначає Ю. І. Матвєєва потреба на визначеність правових норм є одним із невід'ємних прав людської особистості, без якого, по суті, взагалі ні про яке «право» не може йти мова [5].

Для розуміння правової визначеності діяльності особи важливо зрозуміти суть поняття правосвідомості і, хоча у філософській та юридичній літературі існує багато визначень щодо неї, на нашу думку найбільш вдалим є визначення, в якому під правосвідомістю розуміється уявлення та поняття, що виражають ставлення людей до чинного права, знання міри в поведінці людей з точки зору прав та обов'язків [12, с. 174]. Тут правосвідомість є виразом об'єктивних суспільних відносин, які відображають пануючі в суспільстві соціальні та економічні відносини. Правосвідомість з одного боку має свою реалізацію в праві та правосудді, а з іншого, сама формується під впливом права.

Загалом кажучи, поняття права є глибоко вкорінене в сутність людини, оскільки людина є не лише соціально істотою, але й наскрізь — метафізичною. Як зауважує О. Г. Данильян, саме апеляція до сутності людини дозволяє обґрунтувати ідею права і критерій справедливості [12, с. 144]. За зовнішнім фасадом правових абстракцій ми можемо побачити щось, що є дуже важливим для кожної людини, а

саме — рівність, гідність, справедливість і, що, фактично, без цих фундаментальних речей жодна людина не може гідно існувати. Ми погоджуємося з думкою В. А. Бачиніна про те, що ця метафізичність є дотичною до абсолютного, внаслідок чого стає непідвладним девальвації та переоцінці [2, с. 128].

Зрештою, знайти критерій істинності в правовій нормі є неможливим, оскільки необхідним, в даному випадку, є зовсім інший — зовнішній, універсальний критерій, який має зв'язок з онтологічною та метафізичною сферами. Коли норми позитивного права походять від норм природного права, які в свою чергу є закорінені в метафізичних універсаліях абсолютного блага, абсолютної справедливості, абсолютної істини, саме тоді ми можемо говорити не лише про корисність норм позитивного права, але і про його істинність. Тому, якщо людина спробує позбавити правову норму метафізичного виміру, то, обов'язковим чином, за цим, разом із моральністю, зникає й істинність.

Висновки. Підсумовуючи вище вищевикладене можна зазначити, що правова чи протиправова визначеність діяльності особи, внаслідок того, що людина є метафізичною істотою — торкається метафізичної реальності. Вплив умислу та свідомості тут є вирішальний. До того ж саме умисел залежить від емоційної, інтелектуальної та вольової складової особистості. Сама ж свідомість внаслідок свого еволюційного розвитку не є однорідною, вона тісно переплітається з підсвідомістю та надсвідомістю, утворюючи єдине ціле. Разом з тим вона, внаслідок принципу бінарних опозицій, який дозволяє вловити головне в оточуючій дійсності, визначає безумовні цінності та важливі заборони, які, з одного боку, є закорінені в онтологічній основі світу, а з іншого — існують в людській правосвідомості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бартол К. Психология криминального поведения / Курт Бартол. — М.: Олма-Пресс, 2004. — 352 с.
2. Бачинин В. А. Морально-правовая философия / В. А. Бачинин. — Х.: Фолио, 2000. — 206 с.
3. Бедь В. В. Юридична психологія / В. В. Бедь. — К.: МАУП, 2004. — 433 с.
4. Кунцман П. Філософія / П. Кунцман, В.-П. Буркард, Ф. Відман. — К.: Знання-Прес, 2002. — 270 с.
5. Матвєєва Ю. І. Правова визначеність та суддівське правотворення / Ю. І. Матвєєва: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/law/2010_103/11_matvieieva_yui.pdf
6. Нерсесянц В. С. Философия права : учебник / В. С. Нерсесянц. — М.: Норма-Инфра, 1998. — 652 с.
7. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии / С. Л. Рубинштейн. — М.: АН СССР, 1959. — 356 с.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — СПб.: Питер, 2011. — 713 с.
9. Татаркевич В. Т. Історія філософії: в III т. / В. Т. Татаркевич. — Т. І. — Львів: Свічадо, 2006. — 456 с.
10. Циппеліус Р. Філософія права / Райнгольд Циппеліус. — К.: Тандем, 2000. — 300 с.
11. Философская энциклопедия: в 5 т. — Т. V. — М.: Советская Энциклопедия, 1970. — 742 с.
12. Філософія права / Під ред. О. Г. Данильяна. — Х.: Право, 2009. — 208 с.